

КОНЦЕРТНА ДІЯЛЬНІСТЬ СЕРГІЯ БОРТКЕВИЧА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Мета роботи полягає у вивченні концертної та виконавської діяльності знаного у світі композитора та піаніста Сергія Борткевича як складової культуротворчих процесів першої половини ХХ століття. **Методологічна база** дослідження ґрунтується на використанні методу *історизму*, а також *структурного* та *описового* методів дослідження. Звернення до першого зумовлене необхідністю оцінки певного відрізка діяльності митця та його історико-культурологічного осмислення. Крім того, звернення до структурного методу зумовлене тим, що у дослідженні відбувається цілісне осмислення піаністичної складової творчого портрету Сергія Борткевича. Таким чином, описовий метод використовується нами у якості допоміжного методу при аналізі концертів композитора. **Наукова новизна** дослідження полягає у вивченні концертної виконавської діяльності Сергія Борткевича як піаніста. Вперше у межах вітчизняного та світового «борткевичезнавства» здійснено звернення до європейських періодичних видань першої половини ХХ століття з метою дослідження концертної діяльності митця, а також місця, яке займала його творча діяльність у європейському культурному просторі того часу. **Висновки:** аналіз архівних історичних матеріалів початку ХХ століття показав, що митець займав стійке положення у європейській музичній культурі зазначеного періоду. Не зважаючи на неоднозначну рецепцію сучасників, він продовжив концертну діяльність як популяризатор власних творів. Зважаючи на сказане, стверджуємо, що виконавська та композиторська діяльність Сергія Борткевича є невід'ємними взаємодоповнюючими частинами його творчої індивідуальності, що робить неможливим подальше дослідження творчої спадщини митця без урахування його концертно-виконавської діяльності.

Ключові слова: творчість Сергія Борткевича; фортепіанне виконавство; піаніст; композитор; творчий портрет.

Левкулич Евгений Александрович, аспирант кафедры теории и истории культуры Национальной музыкальной академии Украины им. П. И. Чайковского

Концертная деятельность Сергея Борткевича начала ХХ века: историографический аспект

Цель работы заключается в изучении концертной и исполнительской деятельности известного в мире композитора и пианиста Сергея Борткевича как составляющей культурообразующих процессов первой половины ХХ века. **Методологическая база** исследования основывается на использовании метода *историзма*, а также *структурного* и *описательного* методов исследования. Обращение к первому обусловлено необходимостью оценки определенного периода деятельности артиста и его историко-культурологического осмысления. Кроме того, обращение к структурному методу обусловлено тем, что в исследовании происходит целостное осмысление пианистической составляющей творческого портрета Сергея Борткевича. Таким образом, описательный метод используется нами в качестве вспомогательного метода при анализе концертов композитора. **Научная новизна** исследования заключается в изучении концертной исполнительской деятельности Сергея Борткевича в качестве пианиста. Впервые в рамках отечественного и мирового борткевичеведения осуществлено обращение к европейским периодическим изданиям первой половины ХХ века с целью исследования концертной деятельности артиста, а также места, которое занимала его творческая деятельность в европейском культурном пространстве того времени. **Выводы:** анализ архивных исторических материалов начала ХХ века показал, что артист занимал устойчивое положение в европейской музыкальной культуре указанного периода. Несмотря на неоднозначную рецепцию современников он продолжил концертную деятельность в качестве популяризатора собственных произведений. Взвешивая сказанное, утверждаем, что исполнительская и композиторская деятельность Сергея Борткевича являются неотъемлемыми взаимодополняющими частями его творческой индивидуальности, делает невозможным дальнейшее исследование его творческого наследия без учета его концертно-исполнительской деятельности.

Ключевые слова: творчество Сергея Борткевича; фортепианное исполнительство; пианист; композитор; творческий портрет.

Levkulych Yevhen, postgraduate student of the Department of Theory and History of Culture of the Tchaikovsky National Music Academy of Ukraine

Concert activity of Sergey Bortkevich in the beginning of the 20th century: historiographical aspect

Purpose of the article is to study the concert and performances of the world-famous composer and pianist Sergei Bortkiewicz, as part of the cultural development processes of the first half of the twentieth century. **Methodology.** Methodological basis of the research is based on the use of the historicism method, as well as structural and descriptive research methods. Appeal to the first is conditioned by the necessity of evaluating a particular segment of the artist's activity and his historical and cultural comprehension. Also, the appeal to the structural method is because the study takes a holistic understanding of the pianistic component of the creative portrait of Sergei Bortkiewicz. Thus, the descriptive method is used by us as an auxiliary method in the analysis of concerts by the composer. **The scientific novelty** of the study is to study the concert performance of Sergei Bortkiewicz as a pianist. For the first time within the framework of

the national and world battles, a wider scholarship was applied to European periodicals of the first half of the twentieth century to study the concert activity of the artist, as well as the place occupied by his creative activity in the European cultural space of that time. **Conclusions.** The analysis of archival historical materials of the early twentieth century showed that the artist occupied a stable position in the European musical culture of the specified period. Despite the controversial reception of his contemporaries, he continued the concert activity as a propagator of the own works. Considering the above, we assert that the performer's and composer's activities of the artist are inalienable complementary parts of his creative individuality, which makes it impossible to further study the artistic heritage of Sergei Bortkiewicz without taking into account the concert and performance of the artist.

Key words: creativity of Sergey Bortkiewicz; piano performance; pianist; composer; creative portrait.

Актуальність проблематики даної статті зумовлена недостатньою дослідженістю виконавського аспекту творчої діяльності відомого українського композитора та піаніста Сергія Борткевича. Артистичне становлення митця відбувалось в умовах кардинальних змін у культурній свідомості європейського соціуму першої половини ХХ століття. Саме у цей час занепад романтизму як напрямку композиторських пошуків й остаточне виокремлення особистості виконавця-віртуоза як повністю самостійної творчої одиниці стає одним із найважливіших чинників впливу на формування фортепіанної спадщини митця. Саме тому синтетична специфіка творчої діяльності Сергія Борткевича як композитора, виконавця та педагога обумовлює необхідність ґрунтовного дослідження його концертної діяльності як невід'ємної складової його творчої особистості від початку становлення й протягом усього життя.

Сьогодні, в умовах сталої тенденції до зростання інтересу до Сергія Борткевича і його творчої діяльності, перед дослідниками постає питання відсутності системної культурологічної оцінки як по статі митця в цілому, так і аспекту його сольної кар'єри зокрема. У існуючих наукових працях ця тематика практично не розглядається. Дотичним за своїм спрямуванням є звернення української музикознавиці Ольги Чередніченко до архівних матеріалів початку ХХ століття. У поле зору дослідниці потрапляють рецензії на концертні виступи Сергія Борткевича, опубліковані у харківських періодичних виданнях 1904 – 1910 років. Однак її дослідження наразі містить лише уточнення окремих відомостей стосовно біографії композитора, не розкриваючи його артистичної діяльності, яка продовжувалась протягом першої половини минулого століття. Практично не згадується виконавська діяльність митця й у наукових працях закордонних дослідників Ваутера Калкмана та Клааса Трапмана (Нідерланди), Чихіро Ішиоки (Японія), Джеремії Джонсона (США), Агнежки Кошчелак-Надольської (Польща) та деяких інших.

Винятком можна вважати статтю автора цієї публікації «Творчий портрет Сергія Борткевича-піаніста» 2016 року, у якій розглянуто рецензії на концерти митця у Харкові, здійснені протягом 1904–1910 років. У статті на основі здобутої інформації розкрито творчий портрет Борткевича-піаніста, який сформувався протягом перших десяти років ХХ століття, а також охарактеризовано концертну діяльність митця в рідному місті й поступову зміну його творчих зацікавлень у цей період.

Враховуючи постійне зростання інтересу до музичної спадщини композитора, появу присвячених йому наукових робіт та публікацій, вважаємо за необхідне зазначити, що творча діяльність Сергія Борткевича, особливо його артистичний шлях як концертного виконавця, є малодослідженою ланкою сучасного «борткевичезнавства». Актуальність статті зумовлена необхідністю скласти історіографічний огляд концертної діяльності митця у першій половині ХХ століття, а також, базуючись на дописах та рецензіях у сучасних йому періодичних виданнях, визначити положення, яке займав Сергій Борткевич у виконавському культурному просторі першої половини ХХ століття.

Мета статті – дослідити концертну та виконавську діяльність Сергія Борткевича як складову культуротворчих процесів першої половини ХХ століття.

Виклад основного матеріалу статті. Концепція пропонованого дослідження базується на розумінні творчої діяльності Сергія Едуардовича Борткевича як культурологічного феномену. З огляду на це, видається самоочевидною і достатньо визрілою необхідність репрезентації досі невідомих аспектів його виконавської діяльності на початку ХХ століття. Постать композитора і його творчий доробок представлені творами, що написані із застосуванням нерідко епатажної композиторської техніки, що більше спрямована на інтелектуальні рефлексії, аніж на безпосередній емоційний відгук. Водночас українська культурологічна наука поки що надто мало уваги приділяє феномену представлення публіці творів, що в тій чи іншій мірі представляють мінливі і складні процеси духовного космосу періоду життя і творчості Сергія Борткевича. Дослідження виконання артистичної складової творчості митця представляє всю різноманітність виміру існування цього явища в житті композитора з огляду на соціально-естетичні, гносеологічні (пізнавальні), психологічні переваги тогочасного суспільного і мистецького життя, епохи в якій живе і творить Сергій Борткевич. Пізнання цих процесів, їхнє розуміння, вивчення і пояснення є кодом, що відкриває нам епоху Маестро Борткевича та світ його музики.

Початок концертно-виконавської діяльності митця припадає на 1904 рік, коли у Харкові 16 лютого відбувся перший сольний концерт молодого піаніста. Розгорнута рецензія, опублікована в газеті «Южный край» від 18 лютого, містить детальну характеристику виконавського стилю Сергія Борткевича. Зокрема відзначено, що м'яке туше, приємний співучий тон та солідна техніка виконавця були достойно оцінені слухачами. Однак, найбільше у грі молодого митця публіку вразило інше: «Справляю-

чись абсолютно вільно зі всілякими складними агрементами та фіоритурами, – писав у статті музичний критик Леонідов – пан С. Борткевич толково і вдумливо відноситься до виконуваного твору, ретельно нюансує його й твердо тримається ритму та стилю. В його виконанні зовсім не помічається небажаного прагнення блиснути технікою у збиток іншим вимогам виконуемого композитора.» [3]. Крім того рецензент зазначав: «За умови подальшого удосконалення та розвитку свого виняткового таланту, пан С. Борткевич безсумнівно займе у недалекому майбутньому визначне місце серед видатних піаністів сучасності» [3].

Зі змісту харківської статті стає зрозумілим, що митець вже на початку минулого століття міг скласти достойну конкуренцію більшості сучасних йому піаністів. Однак його артистичний шлях у Західній Європі видався більш складним та поступовим. Перші концерти Сергія Борткевича у Німеччині були схвально прийняті широкою публікою та критиками. Однак, на відміну від харків'ян, останні більш прохолодно та виважено оцінили молодого виконавця. Вони відзначали майстерне володіння різними видами піаністичної техніки, змістовність виконання, але звертали увагу й на деяку прохолодність у його грі. У розміщеному в газеті «Berliner Börsenzeitung» відгуку на концерт Сергія Борткевича, 6 грудня 1905 року у Берліні зазначалось: «Піаніст Борткевич дав Клавірабенд у залі Singakademie з хорошими результатами. Він, імовірно, не один з перших, але його талант ставить його вище середнього рівня. Його техніка добре розвинена, його атака добре сформована, й у виконанні присутній музичний зміст, але він, здебільшого, залишається дещо прохолодним та зовнішнім» [5].

Така реакція на перші виступи Сергія Борткевича зовсім не дивна, оскільки концертне життя Німеччини початку ХХ століття знаходилося на виключно високому рівні. Започатковані Феліксом Мендельсоном та Робертом Шуманом музичні традиції отримали продовження у творчій діяльності Франца Ліста, Ріхарда Вагнера й мали значні результати наприкінці ХІХ століття. Тут працювали й виступали з концертами найвідоміші музиканти з усього світу. Серед них диригенти Ганс фон Бюлов, Фелікс Вайнгартнер, Артур Нікіш, піаністи Ферруччо Бузоні, Леопольд Годовський, Ежен д'Альбер та інші. Таким чином, німецька публіка та критики мали змогу чути найкращих виконавців світового рівня, із грою яких, згодом, і порівнювали перші концертні виступи Сергія Борткевича.

У створених в 1936 році «Спогадах» митець дуже мало пише про свою концертну діяльність: цьому аспекту його творчості присвячено лише кілька рядків. Зокрема, композитор згадує, що до Першої світової війни він мав концерти у Відні, Будапешті, Італії, Парижі, Росії та Німеччині: «Я давав сольні концерти у Берліні, Ляйпцизі та Мюнхені <...> За межами Німеччини я грав у Відні, Будапешті, Італії, Парижі та Росії.» [9, 20]. Водночас він зазначає, що готуючись до виступів витратив багато часу на подолання деяких технічних труднощів. Це свідчить про спрямовану роботу митця над удосконаленням власної піаністичної майстерності. Підтвердження цього, а також інформація про результати наполегливої праці молодого піаніста з'являється вже у відгуках та рецензіях, які були розміщені в періодичних виданнях наступних років.

Особливо цікавою у такому контексті виконавської біографії Сергія Борткевича є низка сольних концертів, присвячених пам'яті відомого піаніста Альфреда Рейзенауера. Саме у його класі майбутній композитор навчався з 1900 до 1902 року у Лейпцизькій консерваторії. Після несподіваної смерті вчителя у жовтні 1907 року, митець дав серію концертів у Німеччині, Австрії, Латвії, та Україні. Програми концертів переважно складались з творів композиторів, чия музика, за спогадами самого піаніста, займала провідне місце у репертуарі Альфреда Рейзенауера, а саме Ф. Шопена, Р. Шумана і Ф. Ліста. Сергій Борткевич також додавав до програм окремі твори Л. Бетовена, а також власні композиції. Характерною відзнакою цих концертів було обов'язкове виконання молодим піаністом п'єси «Funèraire» Ф. Ліста на знак вшанування пам'яті свого вчителя. Можна навіть припустити, що саме ці твори під час навчання у Ляйпцизькій консерваторії митець вивчав під керівництвом Маестро.

Відгуки критиків про концертні виступи Сергія Борткевича у 1908 році значно відрізняються від попередніх. І якщо в харківській рецензії на концерт 23 березня 1908 року дається оцінка розвитку його піаністичної та виконавської майстерності, то у європейських відгуках однозначно стверджується, що митець безсумнівно є віртуозом вищого рівня. У газеті «Rigasche Rundschau» від 3 квітня 1908 року музичний критик Ганс Шмідт писав: «Виявивши себе в усіх своїх талантах як віртуоз першого ряду й самого благородного рангу, він (Борткевич) водночас явно жив у своїй грі духом свого вчителя.... Успіх, якого досягнув артист, був настільки приголомшливий, що, сподіваюсь, змусить його повторити свій візит у наступному сезоні...» [6].

У статті відсутня детальна характеристика виступу піаніста. Однак у рецензії на концерт, який відбувся 15 грудня 1910 року у Харкові, знаходимо вичерпний портрет Сергія Борткевича як музиканта й виконавця: «У нього гарний тон, відмінна техніка. Його гра вільна й різноманітна. В ній є й віртуозний блиск, й вишуканість, й задушевна співучість. Кожній п'єсі може він надати притаманний їй характер та завершеність. В звуках, які він видобуває із фортепіано, часом відчувається подих поезії, свіжої, щирої, чарівної» [1].

Виходячи з цього, можна дійти висновку, що, починаючи приблизно з 1908 року, митець знаходився на вершині своїх виконавських можливостей. Збільшується кількість як сольних, так і ансамблевих виступів у концертах. В цей час Сергій Борткевич активно співпрацює зі всесвітньовідомою солісткою Берлінського оперного театру Еммі Дестін. «Я дуже добре знав Еммі Дестін... – писав він у

«Спогадах» – Я співпрацював з нею в якості концертмейстера і соліста у її концертах... Вона завжди хотіла співати якомога менше, а я, навпаки, мав грати соло якомога довше» [9, 21].

Згідно з віднайденими у періодичних виданнях початку ХХ століття анонсами концертів їх творча співпраця тривала з 1906 року до початку Першої світової війни. Крім того, Еммі Дестін періодично виступала як організатор благодійних концертів, до участі у яких вона залучала не тільки різних солістів, а й навіть великі оркестрові колективи. Саме у одному з таких концертів, 2 квітня 1906 року, Сергій Борткевич у супроводі Берлінського філармонійного оркестру вперше виконав свій Фортепіанний концерт ор.1 сі мінор. Пізніше, 23 березня 1908 року, він також грав цей твір у Харкові з місцевим симфонічним оркестром під керівництвом Іллі Слатіна.

За твердженням композитора, він присвятив Еммі Дестін цикл з шести романсів ор.2. Перша і найдавніша згадка про виконання пісень Сергія Борткевича була знайдена нами у газеті «Berliner Tageblatt» від 29 вересня 1905 року. Згідно з наявною інформацією, у програмі відкритого концерту, який відбувся 4 жовтня у залі Singakademie було виконано три нові пісні митця. Наступну згадку про виконання пісень знаходимо у анонсі концерту 26 жовтня 1910 року у залі Конвентгарден. Цього разу виконавицею була особисто Еммі Дестін.

Водночас митець періодично грає у складі камерних ансамблів, а також акомпанує вокалістам. У німецьких друках початку ХХ століття, ім'я Сергія Борткевича можна неодноразово зустріти у анонсах концертів, де він виступає разом зі скрипалем Оссіпом Шнірліном, співачкою Мартою Бенке-Селлін та багатьма іншими музикантами. Це свідчить про те, що камерне музикування від самого початку його творчого шляху було важливою складовою виконавської діяльності піаніста.

У подальші роки гра у складі камерних ансамблів займає провідну роль у артистичній діяльності Сергія Борткевича. Одразу після повернення у 1914 році до Харкова розпочинається плідна творча співпраця зі скрипалем Франком Смітом: «Ми давали концерти на півдні Росії. Навіть в Україні ми відчували певну нестачу продуктів й привозили мішки з мукою й цукром з наших концертних турів. Наш концерт у Москві мав великий успіх... Я також грав концерти з іншими чудовими артистами: віолончелістом Білоусовим, скрипалем Могилевським, диригентом Бердяєвим» [9, 25]. Революція та необхідність тікати від влади більшовиків після 1917 року змусила митців тимчасово перервати сумісну концертну діяльність. Їх співпраця відновилася лише після повернення композитора до Європи у 1922 році. Їх дуєт дав низку успішних концертів у Австрії та Нідерландах протягом 1922 – 1923 років.

У подальшому, проживаючи у Австрії, митець також регулярно виступав у ансамблі з відомими віденськими музикантами, серед яких необхідно назвати професора Віденської консерваторії та віолончеліста Пауля Грюмера, соліста Віденської опери Антона Дермоту, скрипалів Віллі Босковського та Яро Шміда.

У цей час Сергій Борткевич вже виконував переважно власні твори. Варто відзначити, що пропагування своєї музики майже від самого початку займало важливе місце у виконавській діяльності митця. У статті «Творчий портрет С. Борткевича-піаніста» 2016 року ми писали: «Початок занять композицією припав саме на період активної концертної діяльності С. Борткевича. В 1904 році, почали з'являтися перші твори композитора які одразу ж ввійшли до його концертних програм. З часом власні композиції стали займати провідне місце у репертуарі піаніста. Це сприяло поступовій творчій переорієнтації музиканта від піаніста-інтерпретатора чужих творів на початку століття до композитора-інтерпретатора та виконавця власної музики у подальші роки.» [2, 237].

Найпершою історичною згадкою про виконання Сергієм Борткевичем власного фортепіанного твору можна вважати його виступ 2 квітня 1906 року зі своїм Концертом для фортепіано з оркестром ор.1 сі мінор. Однак, за твердженням композитора, він не був задоволений твором й тому знищив його після кількох перших виконань [9, 38]. Зважаючи на це, можна припустити, що митець, врахувавши попередній досвід з концертом, звернувся у своїх творчих пошуках до жанру фортепіанної мініатюри. Перший допис про виконання Сергієм Борткевичем кількох власних п'єс був знайдений нами у п'ятому номері газети «Musikalisches Wochenblatt» від 31 січня 1907 року: «23 січня у залі "Бехштейн" [у Берліні – Є. Л.] <...> піаніст Сергій Борткевич виконав три гарно складені фортепіанні п'єси власного авторства (Етюд, Гавот, Капричіо), прості та зрозумілі, як і його стиль» [7, 116].

У рецензіях наступних на наступні концерти поступово з'являються згадки й про інші мініатюри композитора. Складається враження, що митець випробовує їх, потроху пропонуючи на розсуд широкій аудиторії слухачів та критиків. У більшості анонсів навіть не було зазначено опуси творів. Однак, виходячи з відомих на сьогодні рецензій, можна сказати, що реакція публіки на перші опуси композитора була доволі позитивною, що спонукало митця до створення нових п'єс.

Висновки. У проведеному дослідженні постає рецепція виконавської діяльності Сергія Борткевича на початку ХХ століття. Аналіз газетних заміток, у яких йдеться про його концертні виступи, показав, що митець займав стійке положення у європейській музичній культурі зазначеного періоду. Й хоча рецепція його творів з боку європейської критики була стриманою, а подекуди навіть і негативною, це не завадило йому продовжити свою концертну діяльність як композитора-виконавця власних творів.

Після концерту у Харкові 15 грудня 1910 році критик і композитор Володимир Сокальський писав наступне: «Як піаніст і як композитор, С. Борткевич, у всякому випадку, неабияка величина, й тому

нехтувати ним не можна» [1]. Зважаючи на сказане, стверджуємо, що виконавська та композиторська діяльність музиканта є невід'ємними взаємодоповнюючими частинами його творчої індивідуальності, що робить неможливим подальше дослідження творчої спадщини С. Борткевича без урахування концертно-виконавської діяльності митця.

Література

1. Дон-Диез. Музыкальные заметки. (Концерт С. Борткевича) // Южный край. 1910. 15 дек.
2. Левкулич Є. О. Творчий портрет Сергія Борткевича-піаніста // Наукові збірки Львівської національної музичної академії імені М. В. Лисенка "Музикознавчий універсум" : наук. збірка. Львів, 2016. № 38-39. С. 229–240.
3. Леонидов. Концерт С. Борткевича // Южный край. 1904. 18 февр.
4. Чередниченко О. В. Фортепианное творчество Сергея Борткевича в свете классико-романтической традиции: дисс. ... канд. искусствоведения: спец. 17.00.03 «Музыкальное искусство»/ Харьковский государственный университет искусств им. И. П. Котляревского. Харьков, 2008. 297 с.
5. A. S., (1905). Das zweite Concert des Philharmonischen. *Berliner Börsenzeitung*. No. 573, December 7. P. 10.
6. Schmidt H., (1908). Konzert. *Rigasche Rundschau*. Riga, Latvijas Republika. No. 78, April 3. P. 6.
7. Schultze A., (1907). Musikbriefe und Berichte. Deutsches Reich. Berlin. *Musikalisches Wochenblatt*. Leipzig, German. No. 5, Januar 31. pp. 115–116.
8. Soldano A., (2015), *Il Confine dell' Ingano*. Sergei Bortkiewicz. Bari, Italy : Florestano edizioni, 320 p.
9. Thadani B., (2007). *Recollections, letters and documents of Sergei Bortkiewicz*. 3rd ed. Winnipeg, Canada : Cantext Publications, 90 p.

References

1. Don-Diez. (1910). Muzykalnye zametki. (Kontsert S. Bortkevicha). *Yuzhnyy kray*. 15 dek. [in Russian].
2. Levkulych, Y. O. (2016). Creative portrait of S. Bortkiewicz-pianist [Творчий портрет С. Борткевича-піаніста], *Musicology universe [Muzykoznavchyy universum]*. Lviv : LNMA im M. V. Lysenka, vol. 38–39, pp. 229–240 [in Ukrainian].
3. Leonidov. (1904). Kontsert S. Bortkevicha. *Yuzhnyy kray*. 18 fevr. [in Russian].
4. Cherednichenko, O. (2008). Fortepiannoe tvorchestvo Sergeya Bortkevicha v svete klassiko-romanticheskoy traditsii [Piano works of Sergei Bortkiewicz in the light of the Classic-Romantic tradition]: diss. ... kand. iskusstvovedeniya: spets. 17.00.03 «Muzyikalnoe iskusstvo»/ Harkovskiy gosudarstvenniy universitet iskusstv im. I. P. Kotlyarevskogo. Harkov, 297. [in Russian].
5. A. S. (1905). Das zweite Concert des Philharmonischen. *Berliner Börsenzeitung*. No. 573, December 7. P. 10. [in English].
6. Schmidt H. (1908). Konzert. *Rigasche Rundschau*. Riga, Latvijas Republika. No. 78, April 3. P. 6. [in Russian].
7. Schultze A. (1907). Musikbriefe und Berichte. Deutsches Reich. Berlin. *Musikalisches Wochenblatt*. Leipzig, German. No. 5, Januar 31. pp. 115–116. [in Russian].
8. Soldano A. (2015), *Il Confine dell' Ingano*. Sergei Bortkiewicz. Bari, Italy : Florestano edizioni, 320 p. [in Russian].
9. Thadani B. (2007). *Recollections, letters and documents of Sergei Bortkiewicz*. 3rd ed. Winnipeg, Canada : Cantext Publications, 90 p. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 26.08.2018 р.